



**TOSH MARKAZIY OSIYODA URUG' JAMOALARINING JOYLASHISH
XUSUSIYATLARI HAQIDA**

Matyakubov Xamdam Xamidjanovich

Urganch davlat universiteti, Tarix kafedrası dotsenti, PhD.

E-mail: hamdamtarix@gmail.com

Tel: (97)-601 09 40

Annotatsiya. *So'nggi yillarda tosh davrida hududlarni o'zlashtirish jarayoni va xo'jalik-madaniy tiplarni shakllanishi, arxeologik yodgorliklarning geografiyasi va kartografiyasi masalalari tarix fanining dolzarb yo'nalishiga aylandi. Qayd etilgan mavzular Markaziy Osiyoda tarixiy-madaniy viloyatlarning shakllanishi va etnik geografiyasi muammolari ilmiy doirasida talqin qilinmoqda. Orolbo'yi hududlarida ibtidoiy odamlarning yoyilishi, mazkur jarayonning boshlang'ich vaqti, bu yerga insonning kirib kelishining dastlabki yo'llari kabi masalalar bahs-munozaralarga aylanib, hozirgacha hal qilinmagan. Bu borada taqiqotchilar umumiy xulosaga kelishmagan.*

Kalit so'zlar: *tosh davri, tarixiy-madaniy viloyatlar, arxeologik yodgorliklarning geografiyasi, xo'jalik-madaniy tiplar, paleografik tadqiqotlar.*

**ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РАССЕЛЕНИЯ РОДОПЛЕМЕННЫХ ГРУПП В
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КАМЕННОМ ВЕКЕ**

Матьякубов Хамдам Хамиджанович

Ургенчский государственный университет,

доцент кафедры истории, к.и.н.

E-mail: hamdamtarix@gmail.com

Tel: (97)-601 09 40

Абстракт. *В последние годы актуальным направлением исторического изучения становится изучение процесса территориального развития и формирования хозяйственно-культурных типов в каменном веке, а также географии и картографии археологических памятников. Указанные темы трактуются в научном ключе формирования историко-культурных регионов и проблем этнической географии Центральной Азии. Такие вопросы, как распространение первобытных людей в Приаралье, первоначальные сроки этого процесса и первоначальные пути проникновения человека на эту территорию, стали спорными и не решены по сей день. Исследователи не пришли к общему выводу по этому вопросу.*

Ключевые слова: *каменный век, историко-культурные регионы, география археологических памятников, хозяйственно-культурные типы, палеографические исследования.*



ON THE FEATURES OF THE SETTLEMENT OF TRIBAL GROUPS IN
CENTRAL ASIA IN THE STONE AGE

Matyakubov Khamdam Khamidzhanovich

*Associate Professor, Department of History,
Urgench State University, PhD.*

E-mail: hamdamtarix@gmail.com

Tel: (97)-601 09 40

Abstract. *In recent years, the study of the process of territorial development and the formation of economic and cultural types in the Stone Age, as well as the geography and cartography of archaeological sites has become an important area of historical research. These topics are treated in the scientific vein of the formation of historical and cultural regions and problems of the ethnic geography of Central Asia. Such issues as the spread of primitive people in the Aral Sea region, the initial timing of this process and the initial routes of human penetration into this territory have become controversial and have not been resolved to this day. Researchers have not come to a common conclusion on this issue.*

Keywords: *Stone Age, historical and cultural regions, geography of archaeological sites, economic and cultural types, paleographic research.*

Kirish. Qadimgi tosh davrida inson tomonidan o't chiqarish usullarini kashf etish, olov va issiq kiyimdan foydalanish hamda ov qurollarini takomillashtirish yangi yerlarni o'zlashtirish va hududiy joylashish chegaralarini kengaytirishga xizmat qildi.⁸⁷

Dashtlarda joylashgan tosh davriga oid ko'p sonli makonlar atroflarida, hozirgi paytda inson uchun yashash sharoit deyarli yo'q yoki ancha murakkablashgan. Ming yillar mobaynida odamlarning doim o'sib borgan xo'jalik faoliyati oqibatida faol ovchilik, chorvani boqish, o'tin g'amlash maqsadida butalar va to'qayzorlarni kesib tashlash va boshqa ishlar ta'sirida hayvonot va o'simlik olamiga katta zarar yetkazilgan.⁸⁸ Shuningdek, iqlim o'zgarib borishi sababli, ko'llar va daryo o'zanlarining quyi irmoqlari qurib ketgan.

Muhokama. Qoraqum va Qizilqum sarhadlarida olib borilgan paleografik tadqiqotlarning asosida, tosh davrida odamlarning cho'llarda joylashish va yashash uchun davriy jihatdan qulay va aksincha, noqulay paleoekologik sharoit mavjudligi aniqlangan. Kuzatuvlarga ko'ra, o'rta va so'nggi poleolit davrlarida (taxminan 100-14 ming yillar avval)

⁸⁷ Першиц А.И., Монгайт А. Л. Алексеев В.П. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1968. – С. 42, 67-69.

⁸⁸ Холматов Н.У. Мезолит и неолит, нижнего Зарафшана. – Ташкент: "Фан", 2007. – С.16-17.



dashtlarda qishga nisbatan sovuq va yozda iliq iqlim ustunlik qilib, o'ziga xos xususiyatlardan iborat landshaft shakllangan.⁸⁹

So'nggi mezolit bosqichlari (mil.avv.VIII-VII ming yilliklar) va neolit davrida (mil.avv.VI-IV ming yilliklar) Ichki Qizilqum hududlari va Quyi Amudaryo havzasida iqlim hozirgi zamon sharoitiga yaqin bo'la boshlagan, hamda ko'plab mayda suv havzalari, ko'llar vujudga kelgan.⁹⁰ Sirdaryo, Zarafshon va Amudaryo sersuv bo'lib, xususan, o'sha paytda Amudaryo Davdon va Daryoliq o'zanlari orqali Sariqamish botig'ini suv bilan to'ldirib bu yerda katta ko'l paydo bo'lgan. Sariqamish ko'lidagi suv sathi dengiz yuzining past-balandlik darajasiga nisbatan 58 metrga ko'tarilishi natijasida, ulkan hajmdagi ortiqcha suv Ustyurt platosining yon bag'irlari bo'ylab, eni 250-300 mertdan iborat Uzbay o'zanidan 550 km uzunlikda Qoraqumning shimoliy tevarak atroflardagi ko'mtepaliklarni yorib o'tib, Kasbiy dengizining Bolxon ko'ltig'iga ko'shilgan.⁹¹

Shu bois Sharqiy Kaspiybo'yi Bolxon tog'lari atroflarida, Orolbo'ylarida Markaziy Osiyo ikki daryo oralig'i past tekisliklarida qadimgi odamlar yashashi uchun qulay tabiiy-geografik landshaft va paleoekologik sharoit yaratilgan. Havo namgarchiligi ko'pligi sababli, daryo o'zanlaridan ancha uzoq masofada joylashgan dashtlarda ham mayda suv havzalari paydo bo'lgan va ular tevaragida ibtidoiy jamoalari hamda ko'p sonli yovvoyi fauna turlari - buqa jayron, bug'u, kulon, to'ng'iz va odamlarning ov o'ljasi bo'lgan boshqa hayvonlar yashagan. Shuningdek, ko'llar va daryolarning kichik irmoqlarida cho'rtanbaliq sazan, laqqabaliq, olabucha va boshqa baliqlar serob edi.⁹² Bunday sharoit ibtidoiy jamoalarga tabiiy oziq-ovqat mahsulotlarni qo'lga kiritishga ko'maklashgan.

Shu tariqa, Orolbo'yi hududlarining qadimiy davrlarda bu jamoalar o'zlashtirishi jarayonlari boshlanishidan, turli tarixiy bosqichlarga oid atrof-muhitda antropogen ta'sir izlari aniqlangan. Ular tabiiy-geografik sharoitning o'zgarib borishga ta'sir qilib, madaniy landshaft shakllana boshlagan. Ammo, so'nggi paleolit, mezolit va neolit davrlarida ushbu ta'sir xali bo'shroq bo'lib, odamlar o'zlashtirilgan yangi yerlarning atrof-muhitidagi sharoitga uyg'unlashgan. Misol tariqasida, hattoki neolit davrida-ovchilik, baliqchilik va termachilik jadal rivojlangan paytlarda, odamlar quyi Amudaryo (Oqchadaryo) deltasining chetlaridagi daryoning mayda yon irmoqlari va ko'llarning qipg'oqlarida hamda qum tepaliklarda turarjoylarini bunyod etishgan. Chunki, ular boshda katta va qudratli daryoning asosiy sersuv o'zanidan xayiqishgan. Daryo toshib ketgan chog'ida, qirg'oqlarini yuvib ketardi xamda u o'zanini o'zgartirib, yangi yo'nalishda oqar edi.⁹³

⁸⁹ Виноградов А. В. Мамедов Э. Д. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустынь в голоцене // ИМКУ. – Тошкент, 1974. Вып. 11. – С. 29-31.; Мамедов Э. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: Наука, 1981. – С. 81-87.

⁹⁰ Мамедов Э. Палеоэкология человека...

⁹¹ Низовья Амударьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения // МХЭ. 1960. Вып. 3. – С.270, 345.

⁹² Виноградов А. В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья // Тр. ХАЭЭ. – М., 1981. Т. XII. – С. 140-143.

⁹³ Кесь А.С. Антропогенное воздействие на формирование рельефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: "Наука", 1981. – С. 72-80.





Ikkinchi sabab shuki, Oqchadaryo o'zaniga yaqin, qamish va chakalak o'rmonlar mavjud sernam yerlarda yashash noqulay bo'lib, ibtidoiy makonlarga quruqroq joylarda asos solingan. Tadqiqotchilarning yozishicha, inson egallagan hududlarning kengayib borishi jarayoni suv havzalarining ham o'zlashtirilishiga olib kelgan. Neolit davrida yashagan ovchi va baliqchilari suvda harakatlanishga mo'ljallangan, bir necha uzun xodalarni birtekis bog'lab, ustiga qamish bog'lami to'shalgan solni yaratib, suvda suzishni boshlashgan.⁹⁴ Bu kashfiyot suv transport vositalarining paydo bo'lishida katta ahamiyat kasb etib, suv yo'llari o'zlashtirishga imkon bergan.

Arxeologik ma'lumotlar guvohlik berishicha, avval G'arbiy Orol bo'yidagi Ustyurt platosi, keyin esa janubiy orolbuyida Sulton Uvays tog'larining yon bag'irlari inson tamonidan egallab olinishi paleolit-qadimgi tosh davrida boshlangan. Bu davrga oid yodgorliklar nisbatan kechroq – XX asrnig 70 yillarida kashf etildi.

Dastlab Ustyurtning g'arbiy qismidagi Oqbuloq va Soyutas makonlaridan chaqmoqtoshdan ishlangan so'nggi paleolit davriga oid mehnat qurollari topilgan.⁹⁵ Tadqiqotlarning keyingi bosqichlarida Ustyurtning janubi-sharqidagi Borsakelmas va Asaka-ovdon botiglari atroflapiga o'rta so'nggi paleolit davrlariga mansub ashyolarni olishga erishildi.⁹⁶ Yodgorliklar orasida qidimgi chaqmoqtosh koni Yesen 2 ajralib turadi. Bu yerda toshga ishlov berish paleolit davri ustaxonasi joylashgan. Ovchilar chaqmoqtoshdan ov qurollarini yasashgan⁹⁷. Makonlardan faqat tosh qurollari va ularning parchalari topilgan Ular, o'sha olis paytlarda Ustyurtda joylashgan kichik ko'llarning qirg'oqlari bo'ylab ko'chib yurgan ovchilar va termachilarga tegishli bo'lgan. (Ilova-1) Janubiy Orolbo'yidagi Xorazm vohasida so'ngi paleolit davriga oid makonlar Sulton Uvays tog'i yon bag'irlarida va Ko'kcha edgorligida aniqlangan. Shu joylardan qora kvarsitdan ishlangan kesgich, qirg'ich va zarba beruvchi qurollar topilgan⁹⁸. Lekin uzoq muddatga mo'ljallangan turarjoylarning izlari aniqlanmagan. Mavjud malumotlarga ko'ra, Orolbuyi xududlarida topib tekshirilgan makonlar, Mang'ishloq, sharqiy Kaspiybuyi va Ichki qizilqum Carhadlaridan ozik-ovqat maxsulotlarini qo'lga kiritish maqsadida kirib kelgan mavsumiy ko'chib yurgan ovchi-termachilardan qoldirilganligi ehtimoldan xoli emas.

Mezolit davriga kelib (mil.avv. XII ming yillik) Yevroosiyo shimolida ulkan muzlikning chekinishi boshlanadi. Bu jarayon janubiy mintaqalarida iqlim, hayvonat va o'simlik dunyosida keskin o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

⁹⁴ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: “Академија” 2008. – Б. 216.

⁹⁵ Настюков Н.З. Праслов Н.Д. Новые памятники каменного века на западном чинке Устюрта // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1972. Вып. 1. – С. 36-38.

⁹⁶ Ягодин В.Н., Бижанов Е.Б. Археологические работы на Устюрте // АО. 1973. – М.: “Наука”, 1974. – С. 493-494.; Виноградов А.В., Бижанов Е. Первые палеолитические находки с Юго-Восточного Устюрта // АО. 1977. – М.: “Наука”, 1977. – С. 522.; Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты // Археология Приаралья. – Ташкент: “Фан”, 1984. Вып. 4. – С. 8-20.

⁹⁷ Бижанов Е. Находки памятников палеолита на юго-восточном Устюрте // Вестник ККФ АН УзССР. 1979. № 3. – С. 48-50.

⁹⁸ Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султан-уиздаге // Приаралье в древности и средневековье. – М.: “Наука”, 1998. – С. 74-77.; Сайфуллаев Б.К., Хужаназаров М.М., Джуракулова Д.М. Новые данные по палеолиту Кызылкумов // История и археология Турана. – Самарканд, 2017. № 3. – С.31-36.



Mezolit davrida Markaziy Osiyoning past tekisliklarini, tog'oldi va tog'li hududlarini keng o'zlashtirish zarurati, demografik omillar-aholining tabiiy o'sib borishi, urug'chilik jamoalarining kundalik ehtiyojlarini qondirish, tabiiy oziq-ovqat mahsulotlari va suv manbalarini hayvonot va o'simlik olami boy yerlarni egallab olish vazifalaridan kelib chiqqan.⁹⁹

Shu tufayli yashash joylarini o'zgartirib turgan, mavsumiy ko'chib yuradigan jamoalar vujudga kelgan. Bu davrda tosh va suyakdan mehnat qurollarini yasash, o'q-yoyning ixtiro qilishni xo'jalik sohalarini yangi asoslarda rivojlantirishga hizmat qildi. Sharqiy Kaspiybo'yi va Orol dengizi oralig'idagi mezolit davri makonlaridan dasht hayvonlar va qushlarning suyaklari bilan birga daryolar (Uzboy, Oqchadaryo) va ko'llarning chuchuk suvda yashovchi baliqlar suyaklari topilgan¹⁰⁰. Shu qatorda tosh qirg'ichlar va o'tkir plastinalarning ko'p miqdorda mavjudligi, istemolga yaroqli yovvoyi o'simliklarning boshloqlarini kesish ularning ildizlarini kavlab olish va yovvoyi mevalarni terish xo'jalik sohalarining muhim tarmog'i bo'lganidan darak beradi.

Mezolit davrida (mil.avv. XII-VII ming yilliklar) Janubiy Orol bo'yiga nisbatan ko'proq Ustyurt palatasi o'zlashtirilgan. (Ilova-2)

Ammo so'ngi poleolit davri singari, bu yerda uzoq muddat mobaynida yashash uchun mo'ljallangan yarim yerto'la va kulbalarga o'xshash turarjoylarning izlari aniqlanmagan. O'rganilgan arxeologik yodgorliklar (Aydabal, Oktayg'oq, Churuq va boshqalar) mavsumiy, oraliq va ov o'ljasini bo'lishi makonlarga ajratilgan, ya'ni Ustyurt, qulon, sayg'oq, jayron kabi yovvoyi dasht hayvonlarni ovlash maqsadida bu yerga qo'shni hududlardan kelgan jamoalarning ov maskaniga aylangan.¹⁰¹ Ovchilarning Ustyurtda istiqomat qilishi mavsumiy xususiyatga ega bo'lgan, ular zarur miqdorda o'ljani qo'lga kiritib, dastlab yashagan joylariga qaytib turgan. Neolit davrda ham bu vaziyat o'zgarmagan.¹⁰²

Neolit davrida Markaziy Osiyo pasttekislik mintaqasida, jumladan, Orolbo'yi dashtlarida (mil.avv.6-4 ming yilliklar) urug' qabila jamoalarining hududiy joylashishi chegaralari ancha o'zgarib, tadqiqotchilarning yozishicha, maxalliy xususiyatga ega madaniyatlarning variantlari vujudga keladi. (Ilova -3)¹⁰³

Mazkur madaniy variantlarning bir-biridan farqlari, mehnat qurollari shakli, ularni yasash, ya'ni ishlab berish uslubida kuzatilib, shu tariqa Quyi Zarafshon va Qizilqumda

⁹⁹ Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў, Абдуллаев У.И. Ва бошқ. Марказий Осиёда... – Б. 14-15

¹⁰⁰ Окладников А. П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.: "Наука", 1966. – С. 59-68.

¹⁰¹ Бижанов Е.Б. Открытие памятников мезолита на юго-восточном Устюрте // Вестник ККФ АН УзССР. – Нукус, 1982, № 3. – С.61-65.; ўша муаллиф. Каменный век Устюрта: Автореф. дисс... доктор. ист. наук. – Нукус, 1996. – 42 с.; Авизова А. К. Трасологический анализ орудий труда стоянок юго-восточного Устюрта // Археология Приаралья. – Нукус, 2003. Вып. VI. – С. 17-20.

¹⁰² Бижанов Е.Б. Новые данные о неопите юго-западного Устюрта // Вестник ККФ АН УЗ ССР. – Нукус, 1980. № 3. – С. 70-75.; Авизова А.К. К вопросу о культурном своеобразии неолита Устюрта // Археология Приаралья. – Тошкент, 1990. Вып IV. – С. 3-28.

¹⁰³ Виноградов А. В. О локальных вариантах неолитической культуры Кызылкумов // КСИА. – М., 1970, Вып. 122. – С. 31-36.



neolit madaniyatining ildizlari mahalliy mezolit davri yodgorliklari bilan bog'lanadi.¹⁰⁴ Shu bilan birga, Xorazm vohasi Janubiy Ochqadaryo o'zanidan boshlab Quyi Zarafshon sohalarigacha keng hududlarida joylashgan urug'-qabila jamoalari, arxeologik belgilari bo'yicha (xo'jalik sohalari, kulbasimon turarjoylari, sopol idishlarni yasash texnologiyasi va umuman turmush tarzi) Kaltaminor moddiy madaniyatini o'zida aks ettiradi.¹⁰⁵

Yuqorida qayd etilgan holatlarini hisobga olgan holda, ilmiy adabiyotda, neolit davri aholi uzoq va qisqa muddat yashagan makonlariga ajratilib, birinchidan Kaltaminor madaniyati jamoalari keng hududlarda tarqalib yashaganligi, (Ilova-4) ularning xo'jalik sohalari va turmush tarzi hamda madaniyat jihatdan qon-qarindosh guruhlar ekanligini, ikkinchidan turli ekologik sharoit nuqtai nazaridan mahalliy madaniy variantlarga ega bo'lganligini ko'rsatadi degan xulosaga kelingan.¹⁰⁶

Bu davrda ayrim joylarda aholi zich yashagan, shu tariqa makonlar bir-birlaridan uzoq masofada joylashgan, ma'lum hududlar ummumiy o'zlashtirilganligi tufayli, mavsumiy ko'chib yurgan jamoalar bunday yerlarda hududiy joylashish jihatdan raqiblarni bilmagan.¹⁰⁷ Cho'l sharoitida odamlarning yashash sharoiti ikkita muhim omillar bilan belgilandi. Bu-chuchuk ichimlik suv resuslarining mavjudligi hamda o'zlashtirilgan hududlarda yovvvoyi hayvonlar hayoti uchun suvloqlar, baliq va qushlar ko'payib borishiga xizmat qilgan ko'llarning borligi katta ahamiyatga ega bo'lgan.¹⁰⁸ Bunday qulay tabiiy sharoitdan iborat, ov o'ljasiga boy hududlarni inson birinchi galda egallab olishga harakat qilgan. Chunki tabiiy oziq-ovqat mahsulotlarni qo'lga kiritish va urug' jamoalari ehtiyojlarini qondirish hayotiy muhim vazifani tashkil etgan. Shu tariqa, nayza, o'q-yoy bilan qurollangan qadimiy ovchilar, o'tloqlarini almashtirib turgan tuyoqli hayvonlar, podalarining ketidan yurib, keng hududlarda mavsumiy makonlarga asos solishgan. Shunday xududlar mavsumiy o'zlashtirilgan va bunga evvoyi xayvonlarning yil fasllaridagi tabiiy migratsiyalari sabab bo'ldi.

Arxeologik yodgorliklarning kartografiyasi bo'yicha Xorazm vohasida neolit davri makonlari Janubiy-Oqchadarë kichik irmoqlari bo'ylab joylashgan.¹⁰⁹ Shuningdek, Kaltaminor xo'jalik - madaniy tipiga ega qabilalar "Ustyurt, Janubiy Ural, Yukor va G'arbiy Kozog'iston, Kizilqum, Qizilqum yuqori Uzboy va Kuyi Zarafshon sarhadlarida

¹⁰⁴ Холматов Н. У. Происхождение и судьба неолитических культур Средней Азии // Формирование историко-культурных областей в Центральной Азии и проблемы этнической географии. – Ташкент, 2018. – С. 29-31.

¹⁰⁵ Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. – Ташкент: "Фан", 1966. – С.28-38.; Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы ...С.130-149.

¹⁰⁶ Сагдуллаев А.С., Холматов Н.У., Абдуллаев У. И. ва бошқ. Марказий Осиёда... Б.38-39.

¹⁰⁷ Матякубов Х. Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2017. – Б. 89.

¹⁰⁸ Ўзбекистон тарихи (Хоразм тарихи). XI жилд // Масъул муҳаррир А. С. Сагдуллаев. – Тошкент. "O'zbekiston", 2023. – Б. 20.

¹⁰⁹ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 28, рис 7



tarqalgan edi¹¹⁰. Mintaqaning Kofirnigan Vaxsh o'rta Zarafshon tog' oldi xududlarida neolit davrining ilk boskichlarida ovchilik - termachilik xo'jaligi rivojlangan.¹¹¹ Markaziy Osiyoning g'arbida va shimoli-sharkida yerlarda yashagan - urug'-qabilalarning madaniyatlarida o'ziga xos xislatlari bo'lsa-da, ammo, ularning haetida o'zlashtiruvchi xo'jalik sohalari ahamiyatli bo'lgan. Aksincha, Turkmanistonning janubi-g'arbidagi Kopetdog' yonbag'irlarida mil avv. VI ming yillikda, ixtisoslashgan termachilik va ancha taraqqiy topgan ovchilik sohasi asosida ilk dehqonchilik va xonaki chorvachilik xo'jaligi vujudga kelgan.¹¹²

Shu sababdan, Markaziy Osiyoda aholining hududiy joylashishi, etnik geografiyasi jihatdan, ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllari va o'troq turmush tarziga ega jamoalari egallab olgan dastlabki dehqonchilik viloyat va yuqori darajada taraqqiy topgan iqtisoslashgan ovchilar, baliqchilar va termachilar yashagan xududlarga bo'linadi. Orolbo'yi neolit davri urug'chilik jamoalari o'zlashtiruvchi xo'jalik sohalari asosida rivojlangan aholisi tarkibiga kirgan.

Tadqiqotchilar keltirgan ma'lumotlarga ko'ra Kopetdog' yonbag'irdagi tekislikda istiqomat qilgan Jaytun madaniyati ilk ziroatkor chorvadorlarning hududiy joylashishidagi zichnik ko'rsatkichida 1km² (kvadrat kilometr maydoniga) 1 kishi to'g'ri kelib, ovchilarga tegishli hududiy joylashishning taxminiy zichligi 100 km²ga 5 va bundan ortiq kishi ko'rsatkichni tashkil etgan.¹¹³

Bizningcha, bu hisoblardan shartli ravishda foydalanish mumkin. Dastlabki ziroatkor-chorvadorlar kam sonli bo'lganligi tabiiy bir hol edi. Ularda nisbatan ovchilar katta katta hududlarni o'zlashtirgan va son jihatdan ko'proq aholi guruhlarini tashkil etishgan.

Eneolit va ilk bronza davrlar Xorazm vohasida (mil.avv. IV-III ming yilliklar) urug'chilik jamoalarining hududiy joylashuvi chegarali o'zgarmaydi. Markaziy Osiyo shimoliy-sharqiy dasht hududlariga nisbatan mintaqaning janubida sug'orma dehqonchilik (irrigatsiya tuzimi) vujudga kelib, katta hududlarini o'zlashtirish jarayonlari boshlanib metallga ishlov berish hamda hunarmandchilik va binokorlikda sifatli o'zgarishlar yuzaga keladi.¹¹⁴ Bu davrda mis ma'dani, oltin, kumush va qimmatbaho mineral toshlar konlarini o'zlashtirish zarurati paydo bo'lishi natijasida, shunday konlarni egallab olish maqsadida etnik migratsiyalar boshlanadi.

Mil.avv. II ming yillikning o'rtalarida Evroosiyo dashtlaridan (Volgabo'yi, Janubiy Ural, G'arbiy Sibir) Orolbo'yi hududlariga Surubnaya (Yog'ochband)-Andronovo madaniyati

¹¹⁰ Формозов А. А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. – М., 1949. Вып. XXV. – С. 49-58.; Исламов У. Многослойная стоянка кельтеминарской культуры в низовьях Зеравшана // ИМКУ. – Ташкент, 1963. Вып. 4. – С. 15-16.; Виноградов А. В. О распространении наконечников Кельтеминарского типа // Этнография и археология Средней Азии. – М.: "Наука", 1979. – С.3-9.

¹¹¹ Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. Мезолит и неолит Среднего Зеравшана. – Ташкент: "Фан", 1991. – 124 с.; Виноградова Н.М., Ранов В.А., Филимонова Т. Г. Памятники Кангуртута в Юго-Западном Таджикистане (эпоха неолита и бронзового века). – М.: "Наука". 2008. – 472 с.

¹¹² Массон В. М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики). – Л.: "Наука", 1971. – 161 с.

¹¹³ Абдуллаев У.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми... Б.137.

¹¹⁴ Хлопин И. Н. Энеолит юго-запада Средней Азии // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.: "Наука", 1966. – С.93-94.



chorvador qabilalarning kirib kelish oqibatida, Xorazm vohasida Tozabog'yob madaniyati rivojlanadi.¹¹⁵

Neolit – eneolit davrlarda yashagan ovchilar va baliqchilarning joylarini, dehqonchilik ko'nikmalarni bilgan chorvadorlar egallab olishadi. Bronza davrida Amudaryoning Oqchadaryo deltasida suv ta'minoti to'xtab qolmagan. Tozabog'yob madaniyati yodgorliklarining asosiy qismi Janubiy Oqchadaryo o'zani yon irmoqlari atrofida joylashgan. (Ilova-5) Shimoliy Oqchadaryo yerlarida bronza davri manzilgohlari kam miqdorda aniqlanib chorvadorlarning mavsumiy turar-joylari bo'lgan¹¹⁶. Tozabog'yob madaniyati yodgorliklarining asosiy qismi mavsumiy makonlarga o'xshaydi. Ularning ba'zilarida sopol idishlar parchalaridan tashqari, arxeologik tadqiqotlar natijasida 50 ta yarim yerto'lali kulbasimon turar-joylarning izlari aniqlangan¹¹⁷. Shuningdek, Oqdaryo irmoqlari bo'ylarida va atrofidagi qum tepaliklarda yengil chaylalar joylashgan. Chaylalardan bronza davri ovchilari daryo irmoqlariga kelgan baliqchilar, dasht yaylovlarida chorvani boqqan cho'ponlar va irmoqlarga yaqin nam yerlarda qayir-liman dehqonchilik bilan shug'ullangan urug' jamoalar a'zolari foydalanishgan. Shu tariqa mashg'ulotlar va xo'jalik soxalari (chorvachilik, dehqonchilik, ovchilik va baliqchilik) rivojlanishi natijasida, aholi joylashgan hududlarning chegaralari o'zgarib turgan.

Tozabog'yob madaniyati manzilgohlari Janubiy Oqchadaryo deltasi bo'ylab, bir-biriga yaqin masofada joylashgan. Bunday makonlar 3-5 ta yarim yerto'la uy-joylarni tashkil yetib, nisbatan kattaroq Ko'kcha 15 manzilgohida 10 ta turar joylar aniqlanib, ular bir-biriga nisbatan 50-100 metr masofada joylashgan.¹¹⁸ Mavjud ilmiy ma'lumotlar asosida Janubiy Oqchadaryo havzasida tabiiy va madaniy landshaft belgilarini ajratish mumkin, jumladan, turar joylar va ularning atrofida mavjud bo'lgan ariqlar tizimni qamrab olgan mavsumiy chaylalar egallab olgan joylar, kichik ko'llar, butalar, kamishzorlar, to'qayzorlar joylashgan va daryo irmoqlari kesib o'tgan hududlar daryo irmoqlari qirg'oqlari va irmoqlar orolig'idagi o'tloqlar; daryo vohasini o'rab olgan qum tepaliklar.¹¹⁹

Qizilqumda inson qisman o'zlashtirilgan yoki umuman o'zlashtirilmagan hududlar boshlangan. Oqchadaryo vohasini shimoli-g'arbdan va sharq tomonidan Qizilqum sarhadlari o'rab olgan. Janubiy Oqchadaryo 75 km uzunlikda Qizilqum cho'llarini kesib o'tib, Shimoliy Oqchadaryo o'zani vohasini tashkil etadi.

Shimoliy Oqchadaryo xavzasida aniklangan bronza davri makonlari daryo o'zani atroflaridagi qum tepaliklarning yon bag'irlarida joylashgan. Shimoliy Oqchadaryo

¹¹⁵ Итина М.А. К истории изучения бронзового века Южного Приаралья // Приаралье в древности и средневековье. – М.: ИВЛ, 1998. – С. 81.

¹¹⁶ Толстов С.П. Древний Хорезм... С. 65-67.; Итина М. А. Новые стоянки тазабагыбской культуры // МХЭ. – М., 1959. – С. 52-69.; Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта...С.47-60.

¹¹⁷ Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // Тр. ХАЭЭ. – М., 1977. Т. X. – С. 44-45.

¹¹⁸ Итина М.А. История степных племен...С. 45.

¹¹⁹ Матякубов Х.Х. Қадимги Хоразм аҳолисининг ҳудудий жайлашиши хусусиятлари // Узму хабарлари. 2015. № 5. – Б. 48-52.



xavzasida yashagan aholisining xujaligida chorvachilik, ovchilik va baliqchilik katta ahamiyat kasb etgan¹²⁰.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mezolit-neolit davrlarida Orolbo'yi hududlarini o'zlashtirish jarayonlari jadallashib, urug'doshlik jamolari qulay tabiiy sharoit, hayvonot va o'simlik olami boy joylarni egallab olishga intiladi. Demografik omillari ta'sirida, aholi sonining ko'payib borishi sharoitda, yangi hududlarni o'zlashtirish zarurati muhim vazifaga aylangan. Shu tariqa, Oqchadaryo havzasida yarim o'troq va o'troqlashib yashash turmush tarzi vujudga keladi. Shu qatorda ovchilar jamoalari yashash joylarini o'zgartirib, Yuqori Uzboy va Ustyurt sarhadlarida ko'chib yurishgan. Yuqorida qayd etilgan holatlar aholi joylashgan hududlarning chegaralarini belgilab bergan.¹²¹

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев У.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи. – Тошкент: “Lesson Press”, 2019. – Б. 117-132.; Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев У.И. ва бошқа. Марказий Осиёда тарихи-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. – Тошкент: “Университет”, 2020. – Б.10-25.
2. Бижанов Е.Б. Новые данные о неопите юго-западного Устюрта // Вестник ККФ АН УЗ ССР. – Нукус, 1980. № 3. – С. 70-75.; Авизова А.К. К вопросу о культурном своеобразии неолита Устюрта // Археология Приаралья. – Тошкент, 1990. Вып IV. – С. 3-28.
3. Бижанов Е. Находки памятников палеолита на юго-восточном Устюрте // Вестник ККФ АН УзССР. 1979. № 3. – С. 48-50.
4. Бижанов Е.Б. Открытие памятников мезолита на юго-восточном Устюрте // Вестник ККФ АН УзССР. – Нукус, 1982, № 3. – С.61-65.; ўша муаллиф. Каменный век Устюрта: Автореф. дисс... доктор. ист. наук. – Нукус, 1996. – 42 с.; Авизова А. К. Трасологический анализ орудий труда стоянок юго-восточного Устюрта // Археология Приаралья. – Нукус, 2003. Вып. VI. – С. 17-20.
5. Қдирниязов М. Ш., Ягодин В.Н., Мамбетуллаев М. М. и др. История цивилизации Хорезма. – Нукус: “Qaraqalpaqstan”, 2017. – С. 41.
6. Кесь А.С. Антропогенное воздействие на формирование рельефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: “Наука”, 1981. – С. 72-80.
7. Кесь А.С. Природные факторы, обуславливающие расселение древнего человека в пустыне Средней Азии // КСИЭ. – М., 1958. Вып. XXX. – С. 3-15.; Виноградов А.В., Мамедов Э. Д. Первобытный Лявлякан // Этапы древнейшего

¹²⁰ Низовья Амударьи. Сарыкамыш. Узбой... С. 115-130.

¹²¹ Матякубов Х.Х. Амударё куйи хавзаларининг кадимги табиий-географик ҳолати ва антропоген ландшафтининг шаклланиши // Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. – Самарканд, 2011, № 1. – Б. 75-86.



заселения и освоения Внутринних Кызылкум // МХЭ. – М., 1975. Вып. 10. – С. 265-275.; Джуракулов М. Д. Мамедов Э. Д. Геология археологических памятников Зарафигана. – Ташкент, 1986. – С. 79-86.; Абрамова Т.А. Палеография Арало-Каспийского региона в позднем голоцене по новым палинологическим данным // Палеогеография и геоморфология Каспийского региона в плейстоцене. – М., 1993. – С. 116-121.; Холматов Н.У. Сазагон маданияти ва унинг Ўзбекистон неолит даврида тутган ўрни: Тарих фан докт. (DSC) дисс... автореф. – Самарканд: археология тадқиқотлар институти, 2019. – Б. 13-15.

8. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: “Akademiya” 2008. – Б. 216.

9. Настюков Н.З. Праслов Н.Д. Новые памятники каменного века на западном чинке Устюрта // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1972. Вып. 1. – С. 36-38.

10. Окладников А. П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.: “Наука”, 1966. – С. 59-68.

11. Першиц А.И., Монгайт А. Л. Алексеев В.П. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1968. – С. 42, 67-69.

12. Холматов Н.У. Мезолит и неолит, нижнего Зарафшана. – Ташкент: “Фан”, 2007. – С.16-17.